
БА ИСТИҚБОЛИ 600-УМИН СОЛГАРДИ БУЗУРГДОШТИ МАВЛОНО ҶОМӢ

УДК:8 тоҷик + 2тоҷик, 2.

ТОИРОВ У¹., СИРОЧИДДИНЗОДА М.,
ХОЛОВ А., ДУРМАНОВА С.

«ФАВОИДИ ЗИЁИЯ»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

Дар мақола бори аввал китоби таълимии Абдурраҳмони Ҷомӣ – «Фавоиди ЗиёиЯ» мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҷомӣ, ки худ аз устодони номии замонаш маҳсуб мешуд, барои таълим додани фарзандаш ва толибилмони дигар ба китоби «Ал-Кофия фӣ-наҳв»-и Ибни Ҳочиб шарҳ навиштаст.

Мавзӯи асосии «Ал-Кофия» грамматикаи забони арабист. Ба забонҳои гуногуни олам мисли арабӣ, туркӣ, форсӣ ва ғайра ба ин китоб зиёда аз 150 шарҳу хошияю таълиқот навишта шудааст. Ҷомӣ ҳангоми шарҳи «Ал-Кофия» ҳамон услуби Ибни Ҳочибро нигоҳ дошта, ҳар мавзӯро алоҳида тавзеҳ додааст. «Фавоиди ЗиёиЯ» аз 126 боб (бахш) ва 9 фасл иборат аст.

Ҷомӣ кӯшидааст, ки калима, ибора, ҷумла, исм, сабаб ва натиҷа, эъроб, сифат, феъл, зарф, мубтадо, хабар, ҷонишин, ҳол, муайяқунанда, муайяншаванда, ишораҷонишинҳо, ҷонишинҳои нисбӣ, ибораҳои таркибӣ, овозҳо, масдар, исми фоъил, исми мафъул, замони гузашта, замони ҳозира-оянда, нидо ва истилоҳоти дигари грамматикаи забони арабро шарҳ диҳад.

«Фавоиди ЗиёиЯ» дар тӯли мавҷудияти худ ба дараҷае шухрат ва эътибор пайдо кард, ки доир ба вай беш аз 50 хошия навиштаанд. Донишманди асри XV- Абдулғафури Лорӣ, ки аз шогирдони Ҷомӣ буд, бо хоҳиши фарзанди ӯ – Зиёуддин Юсуф бар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Фавоиди ЗиёиЯ» шарҳу хошия навишт. «Фавоиди ЗиёиЯ» дар мадрасаҳои Осиёи Миёна, Покистон, Ҳиндустон ва Аморати Бухоро то Инқилоби Октябр аз китобҳои хатмии дарсӣ буда, дар кишварҳои арабӣ (Миср, Сурия) низ ханӯз чун китоби «Грамматикаи забони арабӣ» дар истифода аст.

Калидвожаҳо: Ҷомӣ, Зиёуддин, шарҳ, кофия, Ибни Ҳочиб, калима, исм, сифат, феъл, зарф, ҳол, овоз, масдар, танвин, грамматика, Ҳочӣ Халифа, Абдулғафури Лорӣ .

«Фавоиди ЗиёиЯ», ки бо номҳои «Шарҳи Мулло», «Шарҳи Ҷомӣ», «Фавоиди ЗиёиЯ фӣ шарҳ-ил-Кофия» низ машҳур аст, яке аз асарҳои таълимии Абдурраҳмони Ҷомӣ буда, чор моҳ (ба баъзе ривоёт як сол) пеш аз вафоташ соли 897 ҳиҷрӣ мутобиқи 1492 мелодӣ барои фарзандаш – Зиёуддини Юсуф таълиф кардааст. Сабаби таълифи китобро ҳуди Ҷомӣ дар муқаддимаи он чунин маънидод мекунад: «Аммо баъд, ин китобест барои ҳалли мушкилоти «Кофия»-и алломаи машҳур – Ибни Ҳочиб. Ин китобро бо ҳамон роҳу равише

¹ Адрес для корреспонденции. Урватулло Тоиров – профессор ТНУ Республики Таджикистан. 734043. Республика Таджикистан г. Душанбе, ул. Федина 26, кв. 7. 905559900

Сироджиддинзода Меъроджиддин – зав. кафедры арабского языка и литературы ТИУ Республики Таджикистан. 7340045. Республика Таджикистан г. Душанбе, ул. Шодмони тел:58 907941385

Холов Альохуджа, ассистент данной кафедры, 734028. Республика Таджикистан г. Душанбе, ул. Хисор 27 кв. 1. тел: 907326611.

Дурманова Саврия – аспирант ТНУ, Республики Таджикистан. 734043. Республика Таджикистан г. Душанбе, ул. Маяковского 16. кв. 2. тел: 985191902.

чун риштаи марворид барои фарзандам – Зиёуддин Юсуфалӣ, Худо ӯро аз бадихо нигоҳ дорад, шарҳ додам ва номи онро «Фавоиди Зиёия»² ниҳодам. Худованд Зиёуддин Юсуф ва толибилмони дигари ин китобро аз дарки он баҳравар гардонад» [8]. Аз гуфтаи Мавлоно Ҷомӣ маълум мешавад, ки «Фавоиди Зиёия» дар асл шарҳи китоби «Ал-кофия фӣ-н-наҳв»-и Ибни Ҳочиб (соли тав. 1175- соли ваф. 1248) мебошад.

Ба «Ал-кофия фӣ-н-наҳв»-и Ибни Ҳочиб, ки дар мадрасаҳои Осиёи Миёна, Эрон, Ҳиндустон аз китобҳои хатмии дарсӣ маҳсуб мешуд ва дар баъзе кишварҳои араб ҳоло ҳам мавриди истифода аст, шарҳҳои зиёде навиштаанд.

Ҷомӣ, ки худ аз устодони номии замонаш ҳисоб мешуд, мебинад, ки фарзандаш-Зиёуддин ва толибилмони дигар дар омӯхтани нозуқиҳои грамматикаи забони арабӣ ба мушкилиҳои зиёд рӯ ба рӯ омадаанд. Барои ҳамин, мақсад мегузорад, ки ин мушкилотро аз байн барад ва ба ин мақсад, китоби «Фавоиди Зиёия»-ро менависад ва масоили мушкилфаҳми «Кофия»-ро бо ашъори арабию аҳодису оёти қуръонӣ шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Ибни Ҳочиб аз забоншиносони варзидаи охири асри XII ва ибтидои асри XIII буда, китоби ӯ- «Ал-Кофия» аз асри XIII то ин ҳаққи аз ҷумлаи китобҳои муътамад ва дарсии мадрасаҳои Осиёи Миёна маҳсуб меёбад. Ба қавли донишмандони сарфу наҳви забони арабӣ, Ибни Ҳочиб бо таълифи китоби худ масъалаҳои наҳви барои муҳасиллин мушаххас намуда, барои дарки илмҳои ҳадис, тафсири ва маҳсусан, забони арабӣ таъсири калон гузошт.

Ибни Ҳочиб дар таълифи китоб асосан ба асари «Ал-муфассал»-и Аллома Замахшарӣ (вафот 1144) ва андешаҳои забоиноси маъруф-Халил ибни Аҳмад, Сибавейх, Ал-Кисоӣ ва дигарон таъяс кардааст. Вай дар матни асар барои исботи андешаҳои хеш 24 оят, 13 шеъри арабӣ ва 8 зарбулмасалу мақолро мисол овардааст.

Мавзӯи асосии «Ал-Кофия» шарҳи грамматикаи забони арабӣ буда, аз чанд бобу фаслу зерфасл иборат аст. Вобаста ба тақозои замон (асрҳои XII-XIII) «Ал-Кофия» асари нисбатан муътамад маҳсуб мешуд ва номи худро низ аз ҳамин ҷо гирифтааст.

«Ал-Кофия» новобаста аз он ки ҳаҷман хурд буд, диққати донишмандони зиёдеро ба худ ҷалб кард. Ба забонҳои гуногуни дунё, мисли арабӣ, туркӣ, форсӣ ва ғайра ба ин асар зиёда аз 150 шарҳу ҳошия таълиқот навиштаанд. Аз ҷумла, худ Ибни Ҳочиб ба ин асари хеш шарҳ навиштааст. Аз байни ин шарҳҳои шарҳи Разиюдини Астарободӣ ва «Фавоиди Зиёия»-и Ҷомӣ хеле машҳуранд.

Абдурахмони Ҷомӣ хангоми шарҳи «Ал-Кофия» асосан, ҳамон услуби Ибни Ҳочибро нигоҳ дошта, ҳар мавзӯро алоҳида ташреҳ додааст.

Дар баъзе нусхаҳои «Фавоиди Зиёия» мавзӯ ба фаслу бобҳо тақсим нашудаанд. Аммо нусхае, ки соли соли 1418 ҳиҷрӣ дар маҳаллаи Ҷангии Пешовари Покистон ҷопи сангӣ шудааст, аз 126 боб (бахш) ва 9 фасл иборат мебошад, ки ба таври зер аст:

Бахши الكلمة-калима- [ал-калима] – (лексикология)

Бахши الكلمة تقسيم-тақсими калима- [тақсим ал-калима]

² Дар арабӣ: «Ал-фавоид-уз-Зиёия», ки ба ду маъно – фоидаҳои Зиёӣ, яъне фоидаҳои барои фарзандаш – Зиёуддин, дигар ба маънои фоидаҳои нуронӣ, ё фоидаҳои, ки ториқиҳо (нофаҳмиҳо)-ро равшан мекунад.

- Бахши **الكلام** – [ал-калом] – (сухан, яъне ибора ё ҷумла)
 Бахши **الإسم** [а-лисм]
 Бахши **الحاصل والمحصول** сабаб ва натиҷа – [ал-ҳасил ва-л-маҳсул]
 Бахши **خواص الإسم** хусусиятҳои исм – [хавасулисм]
 Бахши **المعرب** муъраб (эъробшаванда, яъне мувофиқи ҳар падежи аломатқабулқунанда) – [ал-му`раб]
 Бахши **حكم المعرب** ҳукми муъраб – [ҳукм ал-му`раб]
 Бахши **الإعراب** эъроб (падеж) – [ал-и`раб]
 Бахши **العامل** сабаб- [ал-ъамил]
 Бахши **الإعراب التقديرى** эъробҳои тақдирӣ- [ал-и`раб ат-тақдирӣ] – падежҳое, ки аломатҳояш зоҳир нест.
 Бахши **الإعراب اللفظى** эъробҳои лафзӣ- [ал-и`раб ал-лафзӣ] – падежҳое, ки аломатҳояш зоҳиранд.
Фасли якум: غير المنصرف – **исмҳои тасрифнашаванда (исмҳое, ки дар ду падеж меоянд)- [ғайр ал-мунсариф]**
 Бахши **العلل التسع لمنع الصرف** сабабҳои нуҳгонае, ки монети падежи сеюм мегарданд- [ал-`илал-ат-тис`у ли ман`ас-сарф]
 Бахши **أمثلة العلة التسع** мисолҳои сабабҳои нуҳгона- [амсилат ал-`илал-ат-тис`]
 Бахши **صرف الغير المنصرف** ҳолатҳои мумкин будани эъроби сеюми исмҳои тасрифнашаванда- [ҷаваз сарф ал-ғайр ал- мунсариф]
 Бахши **العدل** адл (ҳадди миёнаи ду амри муҳолиф)- [ал-`адл]
 Бахши **الوصف** васф, сифат – [ал-васф]
 Бахши **التأنيث** аломатҳои ҷинси занона- [ат-та`нис]
 Бахши **المعرفة** исмҳои муайян – [ал-ма`рифа]
 Бахши **العجمة** аҷамӣ- ғайри арабӣ- [ал-`учма]
 Бахши **الجمع** ҷамъ – [ал-ҷам`]
 Бахши **التركيب** мураккаб – [ат-таркиб]
 Бахши **الالف والنون** алиф ва нун – [ал- алиф ва-н-нӯн]
 Бахши **وزن الفعل** вазни феъл – [вазн ал- фи`л]
Фасли дуюм: المرفوعات **марфуъот (ҳолатҳое, ки исм рафъ мешавад)** – [ал-марфу`ат]
 Бахши **الفاعل** фоил (ичроқунандаи кор)- [ал-фа`ил]
 Бахши **تقديم الفاعل** пеш гузоштани фоил аз феъл – [тақдим ал-фа`ил]
 Бахши **تأخير الفاعل** пас омадани фоил аз феъл – [та`хир ал-фа`ил]
 Бахши **حذف الفعل** ҳазфи феъл – [ҳазф ал-фи`л]
 Бахши **تنازع الفعلين** феълҳои муштарақ барои як фоил – [таназу` ал-фи`лайн]
 Бахши **فعل مفعول الذى لم يذكر فاعله** ноиби фоил – [феълу мафъули-лазӣ лам юзкар фоилуҳ]
 Бахши **المبتدأ** мубтадо- [ал-мубтада]
 Бахши **الخبر** хабар – [ал-хабар]
 Бахши **الخبر والمبتدأ** ҳазфи мубтадо ва хабар – [ҳазф ал-мубтада ва-л-хабар]
 Бахши **إن وأخواتها** хабари инна ва ҳамтоёнаш – [хабар инна ва ахавататуҳа]
 Бахши **الجنس لا نفي** хабари «ло»-и инкори ҷинс- [хабар ла нафӣ ал-ҷинс]
 Бахши **اسم ما ولا المشبهتين بليس** исми мо ва лои монанди лайса – [исм ма ва ла ал-мушаббихатайн би лайса]

- Фасли сеюм:** المنصوبات **ҷойҳое, ки исмҳо насб мешаванд – [ал-мансубат]**
- Баҳши المفعول المطلق мафъули мутлақ – [ал-маф`ул ал-мутлақ]
- Баҳши المفعول به мафъулу бихӣ (пуркунанда) – [ал-маф`ул бихи]
- Баҳши المنادى мунодо – [ал-мунада]
- Баҳши المنادى المتوابع пайравони мунодо – [таваби` ал-мунада]
- Баҳши المنادى المضاف мунодои музоф – [ал-мунада ал-музаф]
- Баҳши الترخيم ихтисор кардани як ё чанд ҳарф аз охири исм – [ат-тархим]
- Баҳши المنذوب ҷонишин – [ал-мандӯб]
- Баҳши التحذير сабки тарс додан ё огоҳӣ додан – [ат-тахзир]
- Баҳши المفعول فيه зарф – [ал маф`ул фӣ ҳи]
- Баҳши المفعول له мафъулу лаҳ – [ал-маф`ул лаҳу]
- Баҳши المفعول معه мафъулу маъаҳу – [ал-маф`ул ма`аҳу]
- Баҳши الحال ҳол – [ал ҳал]
- Баҳши التمييز тамйиз- [ат-тамйиз]
- Баҳши المستثنى истисно – [ал-истисна]
- Баҳши اخواتها كان و اخبارи кона ва ҳамтоёнаш – [хабар кана ва ахаватуҳа]
- Баҳши اسم إنّ و اخواتها исми инна ва ҳамтоёнаш – [исм инна ва ахватуҳа]
- Баҳши الجنس المنسوب بلا لنفي мансуб ба лои инкори ҷинс – [ал-мансуб би ла ли нафӣ ал-ҷинс]
- Баҳши خبر ما و لا хабари мо ва ло – [хабар ма ва ла]
- Фасли чорум:** المجرورات **маҷрурот (ҷойҳое, ки исм касра қабулменамояд) – [ал-маҷрӯрат]**
- Баҳши المضاف اليه муайянкунанда – [ал-музаф илайҳи]
- Баҳши الاضافة المعنوية муайяншавандаи маънавӣ- [ал-идафа ал-ма`навӣ йа]
- Баҳши الاضافة اللفظية муайяншавандаи лафзӣ- [ал-идафа ал-лафзӣйа]
- Баҳши جواز و منعا ҷоиз будан ё набудани изофаи мураккаб ва набудани он – [таркиб ал-идафа ҷавазан ва ман`ан]
- Баҳши منع الاضافة في الموصوف و الصفة изофа дар сифат ва сифатшаванда- [ман`ал-идафа фи-л мавсӯф ва-с-сифа]
- Баҳши حكم اضافة الأسماء الستة ҳукми изофаи исмҳои шашгона – [хукм идафат ал-асма` ас-ситта]
- Фасли панҷум:** التوابع **пайравҳо – [ат-таваби`]**
- Баҳши النعت сифат – [ан-на`т]
- Баҳши متعلقه و الوصف بحال الموصوف сифати ҳолати мавсуф ва вобастагонаш – [ал- васф би ҳал-ил-мавсӯф ва мутааллиқиҳ]
- Баҳши العطف атф (пайвандакҳо) – [ал-`атф]
- Баҳши التأكيد таъкид – [ат-та`кӣ д]
- Баҳши البديل бадал – [ал-бадал]
- Баҳши عطف البيان атфи баён- [атф ал-байан]
- Фасли шашум:** المبنيات **ҳолатҳои тағйирнаёбанда – [ал-мабнийат]**
- Баҳши المضممر пинҳон (исм ё ҷонишин, ки дар маъно ҳасту дар лафз не) – [ал-мудмар]
- Баҳши انواع المضممر навъҳои исмҳои ё ҷонишинҳои пинҳон, ки дар маъно ҳасту дар лафз не – [анва` ал-мудмар]
- Баҳши الإشارة اسماء ишораҷонишинҳо – [асма` ал-ишара]
- Баҳши الموصول ҷонишинҳои нисбӣ – [ал-мавсӯл]
- Баҳши باب الأخبار بالذّي маълумот дар бораи аллазӣ- [баб ал-ахбар би-л-лазӣ]

Бахши **حروف الإيجاب** ҳарфҳои иҷоб – [хурӯф ал- иҷаб]
 Бахши **حروف الزيادة** ҳарфҳои зиёдатӣ- [хурӯф аз-зийада]
 Бахши **حرف التفسير** ҳарфи тафсири- [ҳарф ат-тафси] р]
 Бахши **حروف المصدر** ҳарфи масдарӣ- [хурӯф ал масдар]
 Бахши **حروف تحضيف** ҳарфҳои барангезанда – [хурӯф таҳзӣ з]
 Бахши **حرف التوقع** ҳарфи умедворкунанда – [ҳарф ат-таваққу`]
 Бахши **حرف الاستفهام** ҳарфҳои саволӣ- [ҳарф ал-истифҳам]
 Бахши **حروف الشرط** ҳарфҳои шарт – [хуруф аш-шарт]
 Бахши **لم للفعل إن و لم** зарурати «инна» ва «лам» барои феъл – [лузӯм инна ва лам ли-л-фи`л]

Бахши **حرف الردع** ҳарфи инкорӣ- [ҳарф ар-рада`]
 Бахши **تاء التانيث** ҳарфи «то»-и аломати занон – [та` ат- та`нӣ с]
 Бахши **التنوين** танвин – [ат-танвӣ н]
 Бахши **نون التأكيد** нуни таъкид – [нӯн ат-та`кид]

Ҷомӣ дар муқаддимаи «Фавоиди Зиёия» худи калимаро шарҳ медиҳад. Вай маънои луғавии калимаро захму ҷароҳат маънидод карда, асли онро аз вожаи «Ал-калим» (арабӣ) (бо касри «лом») медонад. Ба фикри муаллиф, ҳар калима вобаста ба маънои луғавии худ ба нафси инсон таъсири амиқ мерасонад. Ба таври дигар гӯем, захми забон аз захми тег ҳам пурқувваттар аст. Ҷомӣ барои тасдиқи фикраш аз ашъори арабӣ чунин мисол меорад: **جراحات اللسان لها التئام ولا يلتأم ما جرح اللسان**.

Тарҷума: (Он ҷароҳате, ки сари найза ба вучуд овардааст, шифо хоҳад ёфт ва он ҷароҳате, ки нӯги забон ба вучуд овардааст, фаромӯш нахоҳад шуд).

Дар ин ҷо Ҷомӣ инчунин калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутқ: исм, феъл ва ҳарф тақсим менамояд. Сипас роҷеъ ба ҳосил ва маҳсул, аломат ва нишонаҳои асосии исм, муъраб (исме, ки дар охири он ҳаракати сегона ба вуқӯъ меояд), ҳукми муъраб, эъроб (мақоми ҳаракати сегона дар охири ҳарфи калима), омилҳо ва эъроби лафзӣ маънавий сухан ронда, бо мисолҳо шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Фасли (боби) яқум «Исмҳои ғайримунсариф» номгузорӣ шудааст. Исмҳои ғайримунсариф (тасрифнашаванда) исмҳои мебошанд, ки танҳо дар асоси ду ҳаракат (замма ва фатҳа) сохта мешаванд ва ҳеҷ гоҳ танвин намегиранд. Исмҳои ғайримунсариф ном гирифтани ин исмҳо дар он аст, ки онҳо дар асоси 9 сабаб (иллат) сохта мешаванд. Он нух сабаб чунин чунин номгузорӣ шудаанд: 1. Адл (табдилёбӣ); 2. Васф (сифат); 3. Таънис (исми занона); 4. Маърифат (исми муайян); 5. Уҷма (исмҳои аҷамӣ, ғайриарабӣ); 6. Ҷамъ (исми ҷамъ); 7. Таркиб (исмҳои таркибӣ); 8. Алиф ва нун (исмҳои, ки бо ҳарфҳои «алиф» ва «нун» ба охир мерасанд); 9. Вазни феъл (исмҳои, ки бо яке аз вазнҳои феъл ҳамвазанд).

Ҷомӣ ҳар кадоми иллатҳоро дар алоҳидагӣ шарҳу тавзеҳ дода, барои ҳар кадомаш мисол меорад. Ба қавли Ҷомӣ, исмҳои ғайримунсариф ҳамеша дар асоси ду шарт сохта мешаванд. Масалан, вожаи «Баълабакка» барои он исми ғайримунсариф аст, ки ҳам аз ду калима сохта шудааст ва ҳам исми хос аст. Ҷомӣ ин вожаро чунин тавзеҳ медиҳад: «Ин исм номи шахрест, ки аз «Баъл»-номи бут ва «Бакка»-номи соҳиби он шахр таркиб ёфта, бе ягон нисбият ва изофа як калимаи мураккаб гардидааст» [8]. Инчунин, Ҷомӣ барои исми ғайримунсариф калимаи «Имрон»-ро чун мисол оварда, таъкид мекунад, ки дар охири вожаи «Имрон» ҳам «алиф» ва ҳам «нун» омадааст, илова бар ин «Имрон» исми хос буда, номи шахсеро ифода мекунад.

Фасли (боби) дуҷуми китоб «Марфуот» ном дошта, дар хусуси калимаҳое сухан меравад, ки дар охири онҳо ҳаракати замма меояд. Ҷомӣ дар ин қисмат аввал ба шарҳу тавзеҳи фӯил (ичроқунандаи амал) пардохта, мавқеи истифода ва хусусиятҳои онро дар ҷумла баён мекунад. ӯ менависад: «Фӯилро барои он дар аввал зикр намуд, ки асли марфуот назди наҳвшиносони ҷумхур (забоншиносони забардасти олам) фӯил аст, зеро фӯил ҷузъе аз ҷумлаи феълиест, ки асли ҷумлаҳост ва инчунин, барои он ки омили фӯил аз омили мубтадо қавитар аст, зеро омили фӯил лафзист» [8]. Сипас, Ҷомӣ роҷеъ ба ҷонишини фӯил, мубтадо, хабар, хабари ҳиссаҷаи «инна» ва муродифоти он, хабари «ло» (ل) -и инқори ҷинсият ва исми «мо» (ما) ва «ло»-е (لا), ки ба феъли инқорӣ, монанди дорад, маълумот дода, таъкид мекунад, ки инҳо исмҳоеанд, ки дар охири онҳо ҳаракати замма (у) меояд.

Фасли (боби) сеюм «Мансубот» ном дошта, сухан дар хусуси калимаҳое меравад, ки охири онҳо бо ҳаракати фатҳа (садоноки кӯтоҳи «а») тамом мешавад. Ҷомӣ ин бобро айнан мисли ҳамон тартиби «Ал-Қофия фӣ-н-наҳв»-и Ибни Ҳочиб шарҳу тавзеҳ дода, аввал дар хусуси пурқунандаи мутлақ, пурқунандаи макон, сипас доир ба мунодо (нидо) ҳукмҳои он, тарҳим (ҳазфи ҳаракат ё ҳазфи ҳарфи охири калима), мандуб (шаҳсе, ки ба мусибате гирифтӣ шудаасту дигарон бар ҳоли ӯ нолаву фиғон мекунанд), таҳзир (огоҳ қардан), истисно, хабари «қона» (كان) ва муродифоташ («сора» (صار), «Асбаҳа» (أَنَّ), «лаканна» (أَنَّ), «анна» (أَنَّ) ва муродифоташ («инна» (إِنَّ), «бота» (بات), «اصيح» (اصيح), «лаъала» (لعل) ва хабарҳои «мо» (ما) ва «ло» (لا) маълумоти муфассал медиҳад. Масалан, Ҷомӣ барои тавзеҳи «мунодо» ҷумлаи: «Абдуллоҳ омад»-ро оварда, қайд мекунад, ки дар ин мисол «Абдуллоҳ» фӯил (ичроқунандаи амал) буда, ҳаракати замма (و) дорад, агар онро дар макони мунодо (нидо) қарор диҳем, заммаи ӯ ба фатҳа (و) табдил меёбад. Яъне, агар мо Абдуллохро ҷеғ занем, чунин хоҳем гуфт: «(Эй Абдуллоҳ!), дар ин ҳолат ҳаракате, ки дар фӯил рафъ (замма) буд, ба насб (фатҳа) табдил меёбад.

Дар фасли (боби) чорум, ки «Маҷрурот» (ҳарфҳои қасра) ном дорад, Ҷомӣ доир ба калимаҳое баҳс мекунад, ки охири онҳо бо аломати қасра (садоноки кӯтоҳи «и») ба охир мерасад. Ин фасл нисбат ба фаслҳои гузашта кӯтоҳтар буда, дар хусуси музофунилайҳ (исме, ки бо он исми дигарро нисбат додаанд, яъне муайяншаванда), хусусият, мақом ва аҳкоми он маълумот дода шудааст. Чунин тавзеҳ дода шудааст, ки агар исм бар исми номаълуми (нақираи) дигар изофа шавад, изофаи таҳсисӣ меноманд. Масалан, агар гӯем: «Бардаи ғулуме», ин маънои онро дорад, ки ғулом доштан ҳоси мард аст, на ҳоси зан. Дар ҳолате ки исми маълум (маърифа) изофа шавад, онро изофаи муайяни (таъриф) номанд. Ба фикри Ҷомӣ, сабаби ҳамеша қасра гирифтани муайяншаванда (музофунилайҳ) дар он аст, ки миёни муайянқунандаю муайяншаванда ҳамеша ҳарфи ҷар (қасрақунанда) мавҷуд аст. Ва барои исботи фикри худ се мисол меорад.

Фасли (боби) панҷум «Тавобеъ» ном дошта, муаллиф доир ба панҷ мавриди вобастагии исмҳо сухан меронад, ки инҳо наът (ибораи сифатӣ); атф (пайвандҳои пайвасқунанда); таъкид; бадал ва атфи баён мебошанд. Дар ибтидо ӯ тавбоекӯро шарҳ дода (ҳар исми дуҷуме, ки аз исми собиқааш вобастагӣ дорад, масалан, «зани доно» ё «зани донишманд»). Сипас, барои мисол чанд ибораи изофии арабӣ («марди олим, доно»; «зайди доно, зариф»; «Аъзуз биллоҳи мин-аш-шайтир-раҷим», «бисмил-лоҳи-р-раҳмонир-р-раҳим».

Дар фасли (боби) шашум, ки «Мабниёт» ном дорад, доир ба замирихо (чонишинхо), ишоратчонишинхо, мавсулот (чонишинхои нисбӣ), асмоулафъол (калимаҳое, ки дар асл исм буда, маънояшон феъл аст), асвот (овозҳое, ки ба маънои махсус далолат мекунад, масалан, «Сах» ба феъл далолат карда, маънои «хомӯш бош»-ро дорад, ё «Нах» хоси ҳайвон буда, барои хобонидани уштур истифода мебаранд, ё «Чув» ва «Иш» хоси ҳайвон буда, якумро дар мавриди асп, дуумро дар мавриди маркаб кор мефармоянд), мураккабот (калимаҳои мураккабе, ки аз ду исм сохта мешаванд, масалан «мактабхона», «китобхона»), киноёт ва ҳиссаҳои саволи маълумот дода шудааст. Муаллиф дар аввали боб доир ба исмиҳое сухан меронад, ки охири онҳо ҳеч гоҳ ба тағйирот дучор намеоянд, баъд барои баъзеи онҳо мисолҳо оварда шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Фасли (боби) ҳафтум «Ал-асмо ва лавоҳикуҳо» («Исмиҳое ва калимаҳое, ки ба онҳо пайваст мешаванд» ном дошта, аз ду бахш иборат аст. Бахши якум маърифат (исми муайян) ва бахши дуум нақира (исми номуян) номгузори карда шудааст. Қомӣ исми муайяно ба ҳафт гуруҳ ҷудо кардааст, ки аз инҳо иборатанд: 1. Музмар («ман», «ту», «вай»); 2. Аълум (исмиҳое хос – «Муҳаммад», «Бакар», «Зайд», «Аҳмад»); 3. Асмоулишора (ишорачонишинхо – «ин», «онҳо», «чунин»); 4. Асмоулмавула («аммо», «вале», «лекин»); 5. Маърифа ба алиф лом (исмиҳое, ки ба воситаи артикли «ал» муайян мегарданд – «Ал-китоб», «Ал-муъҷам», ва ғайра); 6. Маърифа ба нидо (тавассути нидо муайян кардани исмиҳое – «Эй Толиб», «Эй Аҳмад!», «Эй Карим!»); 7. Изофа шудани исми нақира (номуайян) ба яке аз панҷ гуруҳи аввал – «Китоби Зайд»; «китоби қироат»).

Баъди ин муаллиф доир ба шумора (асмоуладад), исми мардона (музаккар), исми ҷуфт (мусанно), исми ҷамъ (маҷмӯъ) масдар (шакли номуайянии феъл), исми фӯбил (ичроқунандаи амал), исми мафъул (бавосита), сифати мушаббаҳа (сифате, ки ба исми фӯбил монанд буда, маънои собиту доимӣ) ва исми тафсил (сифати дараҷаи олий) маълумот дода, ҳар кадоми онро дар алоҳидагӣ бо мисолҳо мефаҳмонад.

Фасли (боби) ҳаштум, ки «Феъл» ном дорад, Қомӣ аввал гуфтаи муаллифи китоби «Ал-Кофия фӣ-н-наҳв»- Ибни Ҳоҷибро оварда, («Феъл калимаест, ки ба маънои дархӯдбуда далолат карда, ба замон наздик мешавад» [8] баъд феъли замони гузашта (феъли мозӣ), феъли замони ҳозира-оянда (феъли музореъ), феъли амр, феъли гузаранда (феъли муттаадӣ), феъли монда (феъли лозим), феъли шак, феъли яқин, феъли ноқиса, феъли муқораба, феъли тааҷҷуб ва ду сифаи он, феъли мадҳ ва феъли замро бо мисолҳо шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Қисмати ниҳоии ин китоб, яъне фасли (боби) нуҳум ба ташреҳу тавзеҳи ҳарфҳои (ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ) баҳшида шудааст ва ин боб, дар навбати худ, аз ҳаҷдах фасл иборат аст. Муаллиф аввал ҳарфро таъриф карда, чунин шарҳ медиҳад: «Ҳарф калимаест, ки ба маънои дар ғайраш буда (исм, феъл...) далолат мекунад» [8]. Баъди ин доир ба ҳарфҳои ҷар (пешояндҳо – «дар», «бар», «бо»), ҳарфҳои мушаббаҳа ба феъл (аз ҷиҳати шакл ва таъсир ба феъл монандӣ доранд), ҳарфҳои отифа (пайвандакҳо – «ва», «у»), ҳарфҳои танбех (огоҳқунанда – «алло», «ҳалло» ва ғайра), ҳарфҳои нидо («эй», «хон»), ҳарфҳои иҷоб (тасдиқ – «ҳа», «бале»), ҳарфҳои зоида, ҳарфҳои тафсири (шарҳдиҳанда – «эй»), ҳарфҳои масдарӣ (масдарсоз – «ан», «ин»), ҳарфҳои таҳсис («илло», «лавло»), ҳарфҳои тавқеъ («қад»), ҳарфҳои шарт («ман», «ин»), ҳарфҳои рад

(«калло»), «то»-и таънис («то»-и занона), танвин (нишонаи номуайянии исм), «нун»-и таъкид ва навъҳои он («нун»-и таъкидии хафифа (сабук) ва «нун»-и таъкидии сақила (вазнин, «нуни»-и ташдиддори мафтуха (таъкид) маълумот дода, барои ҳар кадомаш мисол меорад.

Хулоса, Абдуррахмони Қомӣ китоби «Ал-Кофия фӣ-н-наҳв»-и Ибни Ҳочибро хеле устодона шарҳу тавзеҳ дода, бо ин амали худ барои навомӯзони сарфу наҳви забони арабӣ роҳи навае кушод. Мутолааи «Фавоиди Зиёия» ин ҳақиқатро собит сохт, ки Қомӣ ҳар масъалаи наҳви бо тамоми чузъиёташ шарҳ дода, барои тасдиқи матолибаш аз оёту ҳадису ашъори арабӣ ва гуфтаҳои забоншиносони бузург далелҳои қатъӣ меорад. Гоҳе Қомӣ баъзе масъалаҳоро то дараҷае шарҳи васеъ додааст, ки барои дарки онҳо идроки баланду тафаккури олий лозим аст. Дар ҳақиқат, шарҳи Мавлоно Қомӣ ҷиҳатҳои мусбати зиёде доштааст, зеро муддати мадиде дар мадрасаҳои кишварҳои шарқӣ чун китоби дарсӣ мавриди истифода қарор гирифта, ҳоло ҳам дар истифодаи ому хос аст.

Тошқубризода дар «Мифтоҳ-ус-саодат» доир ба «Фавоиди Зиёия» чунин менависад: «Шарҳи Мавлоно Абдуррахмони Қомӣ ниҳоят бо услубу тартиби зебо ва ҳадафмандонае навишта шудааст, ки дигар касе имкон надорад ба ӯ чизе илова кунад» [2, 185].

Муаллифи «Кашф-уз-зунун» Ҳочӣ Халифа китоби «Фавоиди Зиёия»-ро яке аз беҳтарин асарҳои таълимӣ доништа, дар хусуси он менависад: «Мавлоно Абдуррахмони Қомӣ ҳамаи он чизе, ки дар шарҳҳои пешиниён буд, хулоса намуда, бо беҳтарин шаклу пурратарин сурат фоидабахштарин китобе навишт, ки ӯро «Ал-фавоид-уз-Зиёия» ном гузоштанд» [7, 1372].

«Фавоиди Зиёия» дар тӯли мавҷудияти худ ба дараҷае шуҳрат ва эътибор пайдо кард, ки доир ба вай беш аз 50 ҳошия навиштаанд.

Донишманд ва орифи асри XV (вафоташ 1506)- Абдулғафури Лорӣ, ки аз машҳуртарин шогирдони Абдуррахмони Қомӣ буд, бо дархости фарзанди Қомӣ – Зиёуддин Юсуф бар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Фавоиди Зиёия» шарҳу ҳошия навишт, ки дар таърихи адабиёт шуҳрати зиёд дорад. Абдулғафури Лорӣ дар ҳошияе, ки ба «Фавоиди Зиёия» бастааст, илова бар ҳавошӣ боз шарҳи ҳол ва тавсифи осори Қомиро низ овардааст, ки чун намунаи асари ёддошти эътироф гардидааст.

«Фавоиди Зиёия» дар мадрасаҳои Осиёи Миёна, Покистон, Ҳиндустон ва Аморати Бухоро то Инқилоби Октябр аз китобҳои хатмии дарсӣ буда, дар кишварҳои арабӣ (Миср, Сурия) низ ханӯз чун китоби «Грамматикаи забони арабӣ» дар истифода аст.

Қобили зикр аст, ки доктор Усома Тоҳо ар-Рафой ин китобро аз рӯи панҷ нусха: се нусхаи хаттӣ ва ду нусхаи чопи сангии қадим мавриди омӯзиш қарор дода, онро чун рисолаи кори докторӣ ба таъъ расонидааст.

Дар рисола масъалаҳои зиёди грамматикаи, ки дар мавриди онҳо Қомӣ бо олимони гузашта баҳс кардааст, баён ёфтаанд.

Адабиёт

1. Абдулғафури Лорӣ / Энциклопедияи миллии тоҷик.-Д., 2011. Ҷ. 1. – С. 21-22.
2. Афсаҳзод А. Рӯзгор ва осори Абдуррахмони Қомӣ.- Д.: Дониш, 1981.
3. Афсаҳзод А. Қомӣ – адиб ва мутафаккир.- Д., 1989.
4. Бертелс Е. Э. Джами.-Д.: Сталинабад, 1949.
5. Ибни Ҳочиб. Ал-Кофия фӣ-н-наҳв. Пешовари Покистон.
6. Тошқубризода. Мифтоҳ-ус-саодат. Ҷ. 1.

7. Ҳочи Халифа (Котиби Чалабӣ). Кашф-уз-зунун, 1909, ҷ. 2.
8. Ҷомӣ, Абдуррахмон. Шарҳи Ал-Ҷомӣ . Пешовар. Покистон, ҷопи сангӣ, 1917.
9. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, ҷ. 3.-Д., 2004. – с. 491-495.
10. Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷ. 1.-Д., 2011. – 608 с.

**ТОИРОВ У., СИРОДЖИДДИНЗОДА М.,
ХОЛОВ А., ДУРМАНОВА С.**

«ФАВОИДИ ЗИЁИЯ» («НАЗИДАНИЕ ЗИЁУДДИНУ») АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ

В данной статье впервые подвергается анализу учебное пособие Абдуррахмана Джами – «Фавоиди Зиёия». Будучи известным наставником своего времени в обучении и воспитании своего сына и учеников, Джами написал комментарий к книге «Ал-кофия фи-нахв» Ибн Хаджиба. «Ал-кофия» посвящается грамматике арабского языка. Относительно данной книги на многих языках мира, таких как арабский, тюркский, персидский и др., написаны более 150 комментариев и предисловий.

При составлении своего комментария Джами сохранил стиль Ибн Хаджиба и в отдельности интерпретировал каждую тему данной книги. «Фавоиди Зиёия» состоит из 126 глав и 9 разделов.

Джами стремился к максимальному пояснению слов, словосочетаний, предложений, частей речи и грамматических категорий, а также других терминов – арабизмов.

За период своего существования «Фавоиди Зиёия» завоевал огромную популярность. К нему были написаны более 50 предисловий. Известный ученый 15 века- Абдулгафур Лори, который являлся учеником Джами, по просьбе его сына- Зиявуддина Юсуфа также написал предисловие к данной книге.

До Октябрьской революции книга «Фавоиди Зиёия» являлась обязательным учебным пособием в медресе многих стран, в частности Средней Азии, в Пакистане, Индии и Бухарском эмирате, Однако во многих арабских странах (Сирии, Египте) и в настоящее время это учебное пособие используется для изучения грамматики арабского языка.

Ключевые слова: Джами, Зиявуддин, комментарий, кофия, Ибн Хаджиб, слово, существительное, прилагательное, глагол, наречие, обстоятельство, звук, инфинитив, танвин, грамматика, Хаджи Халифа, Абдулгафур.

**TOIROV U., SIROJIDDINZODA M.,
HOLOV A., DURMANOVA S.**

«FAVODI ZIYOIYA» OF ABDURRAKHMAN JAMI

In this article for the first time has given information about the poem of Abdurahmon Jami by the name «Favodi Ziyoiya». His poem dedicated for teaching and up branding his son and pupils Jomi wrote commentary for the book of «Al-kofiya fi-nahv» Ibn Khajib «Al kofiya dedicated» to the grammar of Arabic language. Con-reacted to the given book has given glossary and commentary with different languages more than 150 like as: Arabic, Turkish, Persian, and others. This book consist of 126 chapters, and 9 paragraphs.

During pased years connecter to this book had written 50 glossaries.

Abdurahmon Jamis pupil Abdulgafuri Lori die to son request wrote commentary to this book.

This book had used at schools till October Revolution, in Pakistan, India, Bukhara and other countries as teaching book. To day this book use for the learning of Arabic grammar in some countries of Arabic countries.

Keywords: Jomi, Ziovuddin, commentary, kofia, ibn Khadjib, vord, noun, adjective, verb, adverb, condition, voice, infinitive, tanvin, grammar, khad, khalifa, Abdulgafur.